

OTDK-DOLGOZAT

Szliva Attila

BA

2013

A magyar állam beavatkozása a gazdaságba az I. világháború idején

**The intervention of the hungarian government in the economy during
World War I**

Szliva Attila

Kézirat lezárva: 2012. március 19.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	3
1. Bevezetés	1
2. Ausztria-Magyarország az első világháború előestéjén	1
3. Az I. világháború és okai.....	3
4. Elképzelések	4
4.1. KIHÍVÁSOK A GAZDASÁGBAN.....	4
4.2. ELKÉPZELÉSEK A FINANSZÍROZÁSSAL KAPCSOLATBAN	5
5. Az állami beavatkozás.....	7
5.1. AZ OSZTRÁK-MAGYAR BANK TÉRDRE KÉNYSZERÍTÉSE	8
5.2. A MORATÓRIUM.....	10
5.3. A HADIKÖLCSONÖK RENDSZERE.....	11
6. A háború és a beavatkozás hatása a gazdaságra	12
6.1. ZAVAR A JAVAK TERMELÉSÉBEN ÉS FOGYASZTÁSÁBAN	13
6.2. ZAVAR A PIAC- ÉS ÁRALAKULÁSBAN	14
6.3. ZAVAROK A PÉNZ- ÉS HITELÉLETBEN.....	15
6.4. A HÁBORÚ KÖLTSÉGEI	16
6.5. ÁLLAMADÓSSÁG	17
6.6. INFLÁCIÓ.....	18
6.7. A VALUTAKÉRDÉS	20
6.8. INTÉZKEDÉSEK A NEGATÍV HATÁSOK MÉRSÉKLÉSÉRE ÉS A HÁBORÚ TOVÁBBI FINANSZÍROZÁSA.....	22
6.8.1. További hitelek és az Osztrák-Magyar Bank intézkedései.....	22
6.8.2. Adóemelés.....	22
6.8.3. Hadikölcsönpenztárak.....	24
6.8.4. Az infláció és az áremelkedés megakadályozása	24
6.8.5. A valutaárfolyam stabilizálására hozott intézkedések.....	26
7. Zárszó	29
Irodalomjegyzék	31
Mellékletek	

1. Bevezetés

Dolgozatomban a magyar állam tevékenységét kívánom bemutatni az első világháború alatt, mellyel a gazdaság folyamataira, egyes szereplőire jelentékeny befolyást gyakorolt, különös tekintettel a pénzügyi szektorra. A dolgozat három fő részből áll, melyek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Rövid, az Osztrák-Magyar Monarchiára, és az első világháborúra való kitekintést követően, az első részben a főbb hadviselő államok döntéshozóinak elképzeléseit vizsgálom, abból a nézőpontból, hogy egy várható háborúban hazájuk milyen finanszírozási politikát kíván folytatni. A második részben az első világháború elején alkalmazott intézkedéseket mutatom be a Magyar Királyság területén a pénzügyekre vonatkozóan. A harmadik rész pedig a háború és a fenti intézkedések hatását vizsgálja a nemzetgazdaság egészére nézve, valamint a magyar kormányok további intézkedéseit, melyek célja ezen – többnyire – káros hatások kiküszöbölése volt. A dolgozatban kiemelt szerepet kapnak a korabeli források, hogy jobban megérthessük elődeink gazdaságpolitikáját.

2. Ausztria-Magyarország az első világháború előestéjén

Az Osztrák Császárság az olasz és német egység megvalósulása során komoly hatalmi- és presztízsvesztést szenvedett el. Birodalma fennmaradása érdekében Ferenc József kiegyezett a magyar vezető réteggel, létrehozva ezzel az Osztrák-Magyar Monarchiát, 1867-ben. A Monarchia, más néven Ausztria-Magyarország megalakulása óta nagyhatalomnak számított. Következett ez évszázados fennállásából és tekintélyes hadseregéből. A következő évtizedekben sikerült a korábban megtépázott hírnevet helyreállítani, és a császári Németországban megbízható szövetségesre találni.

A századfordulót követően a Monarchia vezetői szívélyes viszony kialakítást tűzték ki célul Oroszország és a szomszédos balkáni államok irányába, azonban Bosznia-Hercegovina annektálása és az Oszmán Birodalom megroggyanása miatt a külpolitikai helyzet teljesen megváltozott. A Balkán-háborúkban tanúsított magatartása miatt Ausztria-Magyarország végképp maga ellen fordította Szerbiát és a cári birodalmat is (Diószegi 2001. 136. o.). A belső problémákkal terhelt duális monarchia egy eljövendő háborútól várta bajainak megoldását. Még egy vesztes háborútól is azt remélték, hogy bizonyos – főleg szláv lakosú – területek leválasztásával enyhíthetik a birodalmat bomlasztó jelenségeket. Ferenc József császár és magyar király eltökélte, hogy birodalmából talpalatnyi földet sem fog feladni harc nélkül, éppúgy, ahogy Lombardiában és Németországban sem tette (Taylor 2003. 253. old.). A diplomaták ténykedése, hogy

békés eszközökkel segítsék a balkáni államok függetlenségét és érdekszférákat biztosítson a birodalomnak – megbukott; a Monarchia dinasztikus presztízspolitikába kezdett, ahol a kardcsörtetésen túl már a fegyveres beavatkozást tekintette fő eszközének (Diószegi 2001. 139. o.).

A Monarchia évtizedeken keresztül stabil államalakulatnak számított, ugyanakkor a létrehozásakor fennálló erőviszonyok később megváltoztak, a századfordulót követően egyre nagyobb feszültséget okoztak az osztrákok és magyarok eltérő céljai, illetve a nacionalizmus eszméjének további elterjedése is, amely a duális államban főként a nemzetiségek elszakadásra vágyó törekvéseit jelentette. A gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújítása mindig parázs vitákat eredményezett, ahol minden esetben a reálunió felbontása is lehetséges alternatívaként szerepelt. Az Ausztria-Magyarországot lényegében fenntartó status quo a belpolitikában is felborulni látszott. A Monarchia Európa „*beteg embere*” lett, amivel vezetői is tisztában voltak (Galántai 1988. 47. o.).

A gazdaságban hatalmas különbségek voltak a Monarchia egyes területei között, azonban Ausztria-Magyarország a gazdaságilag fejlett államok közé sorolható. A Lajtvántúl számított iparosodottabbnak, míg Magyarországon a mezőgazdaság minősült kiemelt ágazatnak. A birodalom egységes piacot teremtett, ami elősegítette az iparosodást és a kereskedelmet a két országrész között. Véleményem szerint helytálló John Komlos következtetése, mely szerint Magyarország nagyobb hasznot húzott a közös piacból (Komlos 1990. 224. o.), a Monarchia vámpolitikájából és az osztrák beruházásokból, mint Ausztria, mivel Magyarországon kiépült egy jelentős és modern feldolgozóipar, amely a mezőgazdasági termékeken alapult. Természetesen Magyarország, főleg a könnyűiparban komoly lemaradással küzdött, azonban az 1907-es negyedik iparfejlesztési törvény már kétségkívül a hátrány mielőbbi leküzdését és az ipar különböző ágazatainak nagymértékű fejlődését vetítette előre. A magyar mezőgazdasági cikkek értéke a háború során kiemelt szerepet kapott, mivel a két fél közötti politikai csatározásokban és érdekérvényesítésben Tisza István, a magyar miniszterelnök többször kijátszotta az élelmiszerszállítások beszüntetésének kártyáját, amivel az osztrák féltől számunkra kedvező engedményeket tudott kicsikarni (Taylor 2003. 281.o.).

A Monarchia még az 1866-os vesztes háború után is egymaga kellett, hogy ellensúlyt képezzen Francia- és Oroszország ellenében is, később az egyensúly már két hatalmi csoportosulás között jött létre. A hármas szövetség az egyik oldalon, míg az orosz-francia szövetség a másikon. Az egyensúly Németország robbanásszerű fejlődése miatt

végképp felborult, amit már Anglia formális csatlakozása az orosz-francia szövetséghez sem tudott helyrebillenteni.

A nagyhatalmak közötti ellenségeskedés vezetett végül az első világháború kitöréséhez, amely oly nagy nyomott hagyott a 20. századra és napjainkra is.

3. Az I. világháború és okai

Az első világháború kitörésének oka nem határozható meg egyetlen momentummal, a sarajevói merénylet egy hosszú folyamat utolsó láncszeme volt, ami végül a világháború közvetlen kiváltó okává lett. A háború kitöréséért minden nagyhatalom többé vagy kevésbé, de felelősnek mondható. Közös vonásnak tekinthetjük, hogy kevés kivételtől eltekintve egy rövid és gyors háborúra számítottak, illetve készültek fel. A létszámban és tüzerőben is jelentékenyen megerősödött seregektől a harcok gyorsabb lefolyását várták. Az amerikai polgárháború és az orosz-japán háborúból nem a megfelelő következtetéseket vonták le. Az amerikaiak többéves harcát különös, Európában elképzelhetetlen helyzetként értékelték, míg az orosz-japán háborúból csak a japánok támadó stílusát emelték ki, hatalmas veszteségeiket és a harcok elkeseredettségét viszont már nem (Roberts 1992a 313-314. o.). Várakozásaik nem teljesültek be, diadalmas, európai hegemoniát biztosító villámháború helyett egy négy és fél évig tartó kíméletlen pusztítás következett.

A háború kimenetele nagyrészt azon múlt, hogy a németek sikeresen végrehajtják-e a Schlieffen-tervet és elfoglalják-e Párizst. Amennyiben sikerült volna nekik, akkor Franciaország nagy valószínűséggel kapitulálni kényszerül, és a németek minden erejüket Oroszország ellen vethetik be (Roberts 1992b 27. o.), mivel az angol expedíciós hadsereget a háború kitörésekor még nem tartották veszélyes ellenfélnek. A németek elszámították magukat és kétfrontos háborúra kényszerültek. Ez viszont az antant hatalmak győzelmi esélyeit növelte. A háborúban azonban nemcsak a fegyverek dönthetnek, hanem a diplomácia is. Az elkövetkező négy évben sikeres és sikertelen hadjáratok követték egymást mindkét oldalról, kiegészülve meghíúsult, avagy komolyan sem vett béketapogatózásokkal, így végül a központi hatalmak kimerülése döntötte el a háborút, és ez nemcsak vereségükhöz, hanem felbomlásukhoz is vezetett.

4. Elképzelések

4.1. KIHÍVÁSOK A GAZDASÁGBAN

Fentebb említésre került, hogy a hadviselő felek egy gyors hadjáratra számítottak, így elképzeléseik szerint már a kezdetekkor a rendelkezésre kell állnia az elegendő hadianyagnak, amivel a győzelem kivívható (Galántai 1988. 235. o.). Az elhúzódó háború viszont teljesen felborította a korábbi tervezéseket. Az első világháborút szokták az első totális háborúként emlegetni, mivel nemcsak a hadseregek, hanem közvetetten a lakosság is részt vett a küzdelemben. A katonai győzelem érdekében a hátszágokat militarizálni kellett, át kellett állítani a gazdaságot a haditermelésre. A kihívás nemcsak a frontokon jelentkezett, hanem a hátszágban is, hiszen a hadsereg felszívta a munkaképes tömegeket, így munkaerőhiány jelentkezett a gyárakban, meg kellett szervezni a hadianyag gyártását, hiszen a katonaság addig sosem látott módon függött a felszereléstől, utánpótlástól. Ez nemcsak a lőszergyártást jelentette, hanem olyan iparágakra is komoly kapacitást kellett tartalékolni, mint a bűvárhajók gyártása vagy akár a harckocsik kifejlesztése. A hadsereg ellátását természetesen állami megrendelésekkel biztosították, melyeket ki kellett egyenlíteni, az államadósságot és kamatait is fizetni kellett, ezeket is minél hatékonyabban kellett megvalósítani. A különböző hadviselő felek a hátszáguk militarizálásában különböző eredményeket értek el, és háborús teljesítményüket is döntően ez határozta meg.

Egy kortárs véleménye szerint a háború káros hatásainak az ipari állam jobban ki van téve, mint az agrár jellegű. Érvelése szerint ez azért van, mert az élelmiszerek felhalmozhatóak és könnyen értékesíthetőek, továbbá az agrár országnak az iparcikkekre való rászorulásának mértéke kisebb, mint az ipari állam függése az élelmiszer exportőrökétől. Ezen felül a „*kiviteli ipar tétlensége*” is káros az ipari államra nézve (Hantos 1914. 53. o.).

Meglátásom szerint az érvelés logikusnak tűnik, ugyanakkor nem vesz figyelembe bizonyos jelentős tényezőket. Egy olyan totális anyagháború, mint amilyen a Nagy Háború volt, minden áldozatot megkövetel a győzelem érdekében, államtípustól függetlenül. Én mégis úgy gondolom, hogy az ipari államnak előnyösebb a háború, mert való igaz, hogy függ az élelmiszerexportőröktől, viszont az újfajta hadviselés, aminek döntő szerepe volt a háború kimenetelében, nagyban támaszkodik az olyan tőkeigényes iparágakra, mint a löveg- és vasútgyártás. Egy többségében agrár jellegű ország ezeket az iparcikkeket háborús időben csak nehezen és feltehetően igen magas felárral szerezhetné

be, ami veszélyeztetné a háború győztes befejezését. A „*kiviteli ipar tétlensége*” ellen az állam intézkedéseket fogantatosíthat, hogy a hadsereg katonai igényét ezekből az ágazatokból szívja fel először, így minimalizálva a kapacitás-kihasználatlanságot. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a németek bűvárhajó küzdelmüket hasonló elképzelés alapján indították Anglia ellen és igen nagy sikereket könyvelhettek el.

4.2. ELKÉPZELÉSEK A FINANSZÍROZÁSSAL KAPCSOLATBAN

„Minden háború sarkalatos feltétele, hogy az ország közgazdasága lehető teljes mértékben tartsa meg teljesítőképességét [...]. A hadban álló sereg mögött a termelés folytonossága, az ipari üzemek működése, röviden a gazdasági élet változatlanlansága az igazi tápvonal.”

(Hantos 1915. 22. old.)

A fenti idézet szerint fogalmazta meg Dr. Hantos Elemér az állam legfontosabb feladatait a háború érdekében.

Hantos jól látja, hogy a győzelem elérése érdekében szükséges beavatkozni a gazdaság háború alatti működésébe, hogy az ország termelési szintjét fenn tudja tartani, és bizonyos hadsereghez köthető iparágakban nyilvánvalóan a termelés fokozása is fő cél kell, hogy legyen, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy a háborúban a gazdaság változatlanlansága, ahogy említi, megvalósíthatatlan. Akadálya ennek az import-export korlátozása, a munkaerő katonákként való alkalmazása és a korábbi, rendezettnak mondható piaci viszonyok fokozatos dezorganizációja is. Könyvében leírja, hogy a központi hatalmak nemcsak katonai, hanem gazdasági háborút is vívnak az ellenséggel (Hantos 1915. 30. o.), ezért az egyéni érdekeket a közérdek alá kell helyezni. A közérdek mesterséges előtérbe helyezése állami beavatkozást tesz szükségessé, ami miatt a gazdasági élet változatlanlanságának fenntartása nem lehetséges.

A világháború alatt még Anglia sem képes a ”business as usual” nevében tovább gazdálkodni (Roberts 1992b 70. o.). A tömeghadseregek kereslete ezt nem teszi lehetővé, mivel a piacon a kereslet és kínálat egyensúlya, ha meg is valósul, az legfeljebb a távoli jövőben, és ezt az időt háború alatt nem lehet kivárni.

Egy eljövendő háborúban az állami finanszírozás-politika eszközei lehetnek a rendes és rendkívüli bevételek növelése, a kiadáscsökkentés, bizonyos állami kifizetések felfüggesztése, állami funkciók elhagyása, illetve ezek kombinációja. Rendes bevételi forrás alatt az adórendszer változtatásait értem, míg rendkívüli alatt a hitelfelvételt.

A rendkívüli bevételek növelésében Bogart (1921) szerint nehéz volt megállapítani a legoptimálisabb arányt az adóemelés és a hitelfelvétel között. És ha az arányt meg is

találnánk, még ott maradna a kérdés, hogy a két finanszírozási módot, miként lenne a legjobb alkalmazni. A kontinentális hatalmak közül egyik sem akarta a lakosságot tovább terhelni adókivetéssel, mivel véleményük szerint a háború önmagában is nagyon komoly terhet jelent polgáraik számára. Egyedülként, Nagy-Britannia kívánta adóemeléssel finanszírozni a hadikiadások egy részét, okulva a napóleoni és XIX. század további háborúiból (Bogart 1921. 315-316. o.).

A legpontosabban kimunkált terveket Németországban kezdték el megalapozni Ströhl 1899-es tanulmánya után, melyet 1915. március 10-én, a Reichstag-ban elmondott beszédében Karl Helfferich, a német pénzügyminiszter ekképp foglalt össze:

„A modern háború finanszírozási formái alapvetően az alábbiak: elsőként hitelek felvétele, másodsorban a papírpénz ügyében a bankóprés, harmadrészt a kiadások csökkentése és hadiadók bevezetése.”

(Bogart 1921. 186. o.)

Az eredeti német finanszírozási politika csak kölcsönökön és bankhiteleken nyugodott volna. Helfferich az új adók kivetését, vagy adóemelést az egyébként is magas terhek miatt nem akart bevezetni a háború ideje alatt. Meg kell azonban említeni, hogy a háborút a német államtitkár is – a gyors német győzelmek miatt – mindössze néhány hónaposra tervezte, így később, a háború előrehaladtával és a német győzelem elmaradásával a birodalmi vezetés és Helfferich is kénytelen volt engedni az eredeti elképzelésekből. Ezekben a tervekben szerepelt még a meghódított országoktól behajtott kíméletlen hadisarc is, az 1870-71-es porosz-francia háború nyomán.

Ausztria-Magyarország a német tervekhez hasonlóan kívánta megoldani a kifizetések problémáját (Bogart 1921. 191-194. o.). A német gyakorlattal ellentétben a Monarchia kénytelen volt a kölcsönökkel a folyó fizetési mérlegét is betömni. A kölcsönök mellett a béke-költségvetés egyes tételeinek felfüggesztése is szerepelt, például az építkezések, az egyéb beruházások és az állami szubvenciók felfüggesztése is.

Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról ekképp rendelkezett:

„Mozgósítás, valamint hadi állományra való kiegészítés esetében a fegyveres erő mozgósított (hadi állományra kiegészített), hadilag felszerelt vagy utba indított részeinek szükségleteire, valamint a hadviselés érdekében szükséges védelmi intézkedésekhez az e törvényben meghatározott hadi szolgáltatások vehetők igénybe, a mennyiben a fegyveres

erő ebbeli szükségletei a rendes uton, vagyis a béke idején alkalmazott módozatok szerint idejekorán nem, vagy csak aránytalanul nagyobb költségen volnának kielégíthetők”¹¹

A 3. paragrafus pedig lehetőséget biztosít térítés ellenében is szolgáltatások igénybevételére, amellyel a rekvirálás eszközének törvényi háttérét teremti meg.

Több hadviselő országban sor került különleges speciális hadi alapok felállítására, amelyek a háború indulási költségeit hívatottak fedezni. Az első világháború során felmerülő horribilis összegek azonban gyorsan kimerítették ezeket az alapokat. Legjelentősebb hadialappal Németország rendelkezett, a „*Kriegsschatz*” 205 millió márka arany felett rendelkezett (Szende 1917. 11. o.). A Monarchia 500 millió korona folyó eszközzel rendelkezett, amit a pénzügyminiszterek megtakarításai, feleslegek és egyéb fel nem használt tételek összegéből jött létre, speciális hadi alappal Ausztria-Magyarország nem rendelkezett.

Az Osztrák-Magyar Monarchia pénzügyi felkészülése kapcsán érdemes megemlíteni Teleszky János pénzügyminiszter véleményét, mely szerint egy *„ország háborúra való felkészültsége nagy aranykészleteket, a rövid lejáratú külföldi tartozásokat lényegesen meghaladó követeléseket, nagy külföldi értékpapír tulajdont, jelentékeny élelmiszer- és nyersanyagkészleteket, nagy ipari termelőképesseget, valamint elhelyezést kereső tőkék jelenlétét”* követeli, aminek saját szavaival:

„Olyan ország, mint Magyarország, [...] amely a külfölddel szemben eladósodott agrárállam volt, fejletlen iparral, aránylag csekély szén- és vastermeléssel, eleve le kellett, hogy mondjon az ilyen értelemben vett gazdasági és pénzügyi felkészültségről.”

(Pogány 2002. 67-68. o.)

5. Az állami beavatkozás

A háború idején az állam gazdaságpolitikáját a piaci viszonyokba és a monetáris politikába való beavatkozás határozta meg. A katonai teoretikusok elképzelése szerint, a háborúba lépő országnak rendelkeznie kell a szükséges készletekkel, amivel a legfeljebb néhány hónapos háború megvívható. A Monarchia azonban nem rendelkezett megfelelő tartalékkal, sem elegendő mennyiségű felszereléssel, sem elég pénzügyi eszközökkel, amivel a mozgósított sereg finanszírozható. Ez volt a fő oka a háború elején tapasztalt beavatkozásnak, amely a gazdaság minden területére kiterjedt. Jelen dolgozatban csak a finanszírozás és a pénzügyek kérdésére kívánok koncentrálni, így nem esik szó a

¹¹ 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról. 1§

munkaerő frontokra való kivonásáról, a katonai munkásosztatok rendszeréről, a jegyrendszerről, az ipar szabályozásáról, a kényszerkartellezésekről sem. A fejezetben a jegybankként működő Osztrák-Magyar Bankról, a moratóriumi rendeletekről, valamint a hadikölcsönökről lesz szó.

5.1. AZ OSZTRÁK-MAGYAR BANK TÉRDRE KÉNYSZERÍTÉSE

A háború indítását, a hadsereg mozgósítását finanszírozni kellett, és a Monarchia döntéshozói elegendő tartalék híján e költségeket elsősorban jegybanki kölcsönrel kívánták megoldani. A közös Osztrák-Magyar Bank 1878-as létrehozása után gyakorlatilag független intézményként működött, a maga konzervatív módján támogatta a bankrendszer kiépülését, pénzzel látta el a gazdaságot².

Ausztria-Magyarország Wekerle Sándor pénzügyminiszter reformja után áttért az aranyalapú pénzrendszerre. A korona bevezetésével azonban nem valósult meg azonnal és teljes körűen az aranystandard rendszere, forgalomban maradtak ezüstpénzek is, valamint a jegybank nem garantálta a papírpénzek átválthatóságát aranyra. Az átváltást a magyar és osztrák kormányok sem írták elő számára, ugyanakkor az alapokmány szerint minimum 40%-os fedezetet kellett biztosítani (Garami 2007. 172. o.). Ezzel kívánták erősíteni a korona nemzetközi árfolyamát. E törekvésük sikeres volt, hiszen két évtizeden keresztül a korona stabil pénznek bizonyult, és a fedezetként szolgáló ércmennyiség is bőven meghaladta az előírt küszöböt. 1910-ben még 70%-os arányt tudott biztosítani, azonban a nemzetközi helyzet elmérgesedésével általános depresszió bontakozott ki, ami megakadályozta a fellendülést. A jegybank ezt a kamatláb csökkentésével sem tudta elősegíteni, egyre több pénzt kellett pumpálni a gazdaságba, ami a fedezeti arány romlását vonta maga után³.

1912-ben az osztrák és magyar fél megállapodott a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. Az LXIII-as törvény 16. paragrafusában a törvényhozás a végrehajtó hatalomnak olyan jogköröket biztosított, ami alapján a kormány rendkívüli intézkedésekkel beavatkozhat a jegybanki ügyvitelbe⁴. A megállapodás rendelkezett a jegybanki kölcsönről, amelyet közvetlenül az államnak biztosított, természetesen csak a legvégső esetben. Ez a jegybanki függetlenség lábbal tiprása volt, hiszen a rendkívüli intézkedésekkel a kormányok szabad kezet kaptak, hogy pénzteremtéssel tömjék be a

² A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 343. old.

³ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 343-344. old.

⁴ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. 16§

költségvetési hiányt. A háborúra való pénzügyi felkészülés hiányos volt, a kormányok bebiztosítva érezték magukat, így figyelmen kívül hagyták Popovics Sándor, a jegybank kormányzójának javaslatát, amivel a Monarchia pénzügyi felkészülését kívánta előmozdítani. A június 28-án történt szarajevói merénylet után az Osztrák-Magyar Bank a többi nagybankkal egyeztetve megállapodást kötött, hogy megkísérlik megfékezni a pánikhangulatot a pénzpiacokon. Ezt elsősorban hitelkorlátozások életbe léptetése nélkül és a kereskedelmi bankok jegybanki követeléseinek visszafogásával kívánták megvalósítani, de a Szerbiának átadott ultimátum (július 23.) után két nappal óriási pánik tört ki a hazai pénzpiacon⁵. A rémületi faktor, ahogy Hantos fogalmaz, úrrá lett az embereken, hirtelen magasra ugrott a kereslet a váltó-visszaeszámitolás, az arany és a devizák iránt is. Július 26-án a bank kísérletet tett a pánik megállítására a jegybanki alapkamat 1 százalékpontos felemelésével, ám ez hatástalan maradt. Az igények tovább nőttek, az ércsincsbe beszámítható devizák értéke 148 millió koronával csökkent, míg a lombardkölcsonök 223,6, a váltóeszámitolás pedig 868,2 millió koronával emelkedett⁶. A bankjegyforgalom is közel 1 milliárd koronával emelkedett.

Július utolsó napjaiban pedig bezártak a világ tőzsdéi, 29-én Berlin, Bécs és Budapest, 30-án Párizs és Szentpétervár, majd július 31-én a londoni tőzsde is, amit követett a new yorki és néhány dél-amerikai tőzsdeközpont is (Hantos 1915. 19. o.). Július 31-én a jegybank újabb 1 százalékponttal növelte az immár 6%-os alapkamatot.

A hadsereg is benyújtotta az igényeit, amit pénzügyminiszteri utasításra ki kellett elégíteni. A döntéshozók a háború előtt 2 milliárd koronára becsülték egy bekövetkező háború első három hónapjában felmerülő költségeket, azonban ez 1914 júliusában nem állt rendelkezésre. A pénzügyminisztérium a háború kezdeteire 608,6 millió koronára tartott igényt, amelyből augusztus 4-ig 165,7 millió koronát fel kívánt venni, amire a budapesti pénzintézetek konzorciumától 340 millió korona lombardkölcsonnt vett fel 5% kamatozású kincstárjegyek ellenében. A jegybank pedig kötelezettséget vállalt, hogy a kölcsonnt folyósító pénzintézetek jegybanki hitelkeretén felül a kincstárjegyekre azok 85%-os megterhelésével lombardhitelt hajlandó folyósítani⁷.

Az óriási igénybevételt a jegybank a pénznyomtatás eszközével igyekezett kielégíteni, ami inflációhoz vezetett.

⁵ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 345. old.

⁶ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 345-346. old.

⁷ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 346. old.

A rémületi faktor miatt a lakosság a pánik hatása alatt megrohamozta a kereskedelmi bankok fiókjait, hogy betéteiket kivegye, így a tömeges bankcsődök elkerülése miatt a jegybanknak közbe kellett avatkoznia. Engedélyezte a rendkívüli hitelek nyújtását, azaz a hiteltúllépést a kereskedelmi bankoknak⁸ (megfelelő váltóanyag ellenében). Augusztus elsején pedig újabb kamatemelésre szánta el magát, a kamatlábat 6%-ról 8%-ra emelték. A 6 nap alatti 4 százalékpontos emelkedés jól kifejezi a pénzpiacokon tapasztalható óriási feszültséget.

Július utolsó napjaiban indult meg a tárgyalás az Osztrák-Magyar Monarchia és az Osztrák-Magyar Bank között a hitelnújtás kondícióiról. A tárgyalások eredményeképpen a jegybank 2 milliárd korona kézizálogkölcshöz folyósított a dualista birodalomnak, amelyből a magyar államra eső rész – az érvényben lévő kvóta alapján – 728 millió korona volt. A magyar és az osztrák kormányok egyaránt garanciát vállaltak arra, hogy zálogképes államkötvényeket helyez el a jegybank budapesti és bécsi fiókjában. Ezen felül a két kormány évi 1%-os nettó kamat megfizetését is vállalta⁹.

A fenti megállapodás gyakorlatilag az Osztrák-Magyar Bank autonómiájának végét jelentette. Az alapokmányt felfüggesztették, majd módosították. A módosítás során eltörölték a jegybanki függetlenséget biztosító szabályokat és megteremtették az inflációs pénzteremtés lehetőségét. Ezenkívül eltörölték az előírt 40%-os fedezeti arány biztosítását is, aminek a forgalomban lévő pénzmennyiség már augusztus 7.-e óta nem felelt meg, ugyanakkor fenntartották a jogot arra, hogy fedezeti arányt állapítsanak meg, de erre a háború alatt nem került sor¹⁰. A fedezeti arány eltörlésével megszűnt az alapja a jegybankot terhelő 5%-os jegybankadó fizetésének, amit a forgalomban lévő bankjegyek megengedett feletti mennyisége után kellett fizetni (Garami 2007. 172. o.).

Augusztus 17-én a jegybankot felmentették a heti mérlegjelentések kiadása alól. Ennek a későbbiekben még fontos szerepe lesz (a növekvő infláció mellett) a korona diszázsiójában is.

5.2. A MORATÓRIUM

Augusztus 1-én a kamatemelés mellett sor került még egy kulcsfontosságú intézkedés végrehajtására is. Ez a moratórium bevezetése, ami az augusztus 1. előtti magánjogi kötelezettségek teljesítésére vonatkozó halasztás. A moratórium ideje alatt a váltókat,

⁸ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 346-347. old.

⁹ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 347-348. old.

¹⁰ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 349. old.

csekket és utalványokat nem lehetett beváltani, mert ez esetben érvényüket veszítették, ugyanakkor kamatot a felfüggesztésben szereplő 14 nap után is számolták (Popovics 1926. 69. o.). E két hét alatt a pénzüzetek egyoldalúan megtagadhatták a betétek kifizetését. A moratórium hatására csökkent a kereskedelmi bankok jegybankra nehezedő nyomása.

Az első moratóriumi rendeletet sok bírálat érte, mivel következetlenségeivel alapvető célját nem tudta betölteni, így a kritikusok szerint maga a moratórium okozta a háború kitörése utáni nehézségeket. Az alkotók mentségére legyen szóva, hogy a rendeletet villámgyorsan készítették elő, és nem volt átmeneti időszak a rendelet megalkotása és az életbeléptetése között.

5.3. A HADIKÖLCSÖNÖK RENDSZERE

A jegybanki hitelek mellett az állam a lakosságtól is hitelt vett fel, ez volt a háborús célokra felhasznált hadikölcsön. Német mintákat alapul véve 1914. november 12.-én meghirdették az első hadikölcsönt. Több bank is lehetőséget biztosított az államkötvények jegyzésére, előre befizetendő összeget nem határoztak meg, illetve a kormány a kölcsön ügyében közvetlenül a lakossághoz fordult. Az első hadikölcsön 6%-os adó- és illetékmentes járadékkölcsön kötvény volt. Lejárati ideje 1920 novembere, ugyanakkor nem mondható fel. A kötvényt az ország bármely pénzüzetében fel lehetett venni november 16. és 23. között, sőt további engedmény volt, hogy akár részletben is be lehetett fizetni a minimum 50 koronás összeget. Az első hadikölcsön 1154 millió korona bevételt jelentett a költségvetés számára.

A kormány tudatosan tette népszerűvé a kölcsönt, hirdették különféle újságok és szaklapokban (Pogány 2002. 71-73. o.). A hadikölcsönök keresettségében – a hazafias buzgalom mellett – nagy szerepet játszott, hogy az összesen 6,69%-ot kamatozó kötvény jóval magasabb hozamot biztosított, mint bármely addigi befektetés. A politikusok körében is teljes konszenzus alakult ki a hadikölcsönről, azt támogatták a kormánypártiak és az ellenzékiek is.

Az Osztrák-Magyar Bank a hadikötvények névértékének 75%-ig kölcsönt nyújtott a kötvény birtokosának, így az állam jegybanki finanszírozásának burkolt formája jött létre¹¹.

A többi hadikölcsönt is hasonló konstrukcióval lehetett jegyezni, viszont a későbbiekben a kamatot csökkentették 5,5%-ra. Azonban nemcsak a kamat csökkentése okozta a hadikölcsönökből származó elmaradó bevételeket, hanem a lakosság

¹¹ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 354. old.

lelkesedésének fokozatos elapadása, a növekvő békevágys is. Ezt alátámasztja, hogy mialatt az első hadikölcsön jegyzését egy hétre írták ki, addig az ötödiket már 1916 novemberétől egészen a következő év januárjáig (Pogány 2002. 74. o.).

1. táblázat: Hadikölcsönkötvény-kibocsátások az első világháború idején

Sorszám	Neme	Kibocsátás ideje	Névérték (millió K)	Nettó bevétel (millió K)
I.	6%-os járadék	1914. XI. 1.	1229,8	1154
II.	6%-os járadék	1915. V. 1.	575,2	553,3
	5,5%-os járadék	1915. V. 12.	557,6	440,6
III.	6%-os járadék	1915. XI. 1.	1980,9	1906,9
	5%-os pénztárjegy	1915. X. 24.	285	257,6
IV.	5,5%-os pénztárjegy	1916. V. 1.	1289,9	1174,8
	6%-os járadék	1916. V. 1.	650,9	461,9
V.	6%-os járadék	1916. XI. 1.	871	846
	5,5%-os törlesztés	1916. X. 1.	887,4	747,4
	5,5%-os pénztárjegy	1916. XI. 11.	600	592,5
VI.	6%-os járadék	1917. V. 12.	1852,3	1464,2
	5,5%-os pénztárjegy	1917. III. 1.	700	630,1
VII.	6%-os járadék	1917. XI. 15.	1375,2	814,7
	5,5%-os járadék	1917. XI. 15.	924,4	843,5
	5,5%-os pénztárjegy	1917. VII. 5.	700	472,7
VIII.	5%-os pénztárjegy	1918. IV. 9.	950	895,8
	5%-os pénztárjegy	1918. V. 1.	285	285
	5,5%-os járadék	1918. VI. 12.	2870,4	2541
Összesen:			18 585	16 082

Forrás: Pogány 2002. 74. o.

Ha megnézzük a hadikölcsönök jegyzéseit, akár a névérték, akár a nettó bevétel oszlopban, növekvő tendenciát fedezhetünk fel, ugyanakkor a növekvő inflációt figyelembe véve a jegyzett összegek tényleges értéke már csökkenő irányt mutat.

6. A háború és a beavatkozás hatása a gazdaságra

A háború dezorganizáló hatással van a gazdaság egészére. Smolka János (1918) meghatározása szerint a háború hatását a gazdaságra az alábbi módon rendszerezhetjük:

- Zavar a javak termelésében és fogyasztásában
- Zavar a piac- és áralakulásban
- Zavarok a pénz- és hiteléletben

6.1. ZAVAR A JAVAK TERMELÉSÉBEN ÉS FOGYASZTÁSÁBAN

A hadsereg óriási szükségletei miatt, Smolka szerint a szükséglet mennyiségileg nem változik, csak minőségileg (Smolka 1918. 15. o.). Ugyanakkor változik a jövedelem elosztása, mivel sokak jövedelme a minimumra redukálódott, másoknak (főleg a hadsereghez köthetően) emelkedett.

A nominálbérek 1914 és 1916 között mintegy 50-60%-al emelkedtek, de az árak ennél is magasabb ütemben. 1914. július 1. és 1915. december 31. között a nulláslisták ára 100%-al, a tojásé 293%-al, a marhahús 340%-al, a disznósír ára pedig 470%-al (Pach 1955. 150-151. o.). A nominálbérek növekedési üteme tehát nem tudta felvenni a versenyt az árszínvonal növekedésével. Ez pedig csökkenő reálbérekhez vezetett:

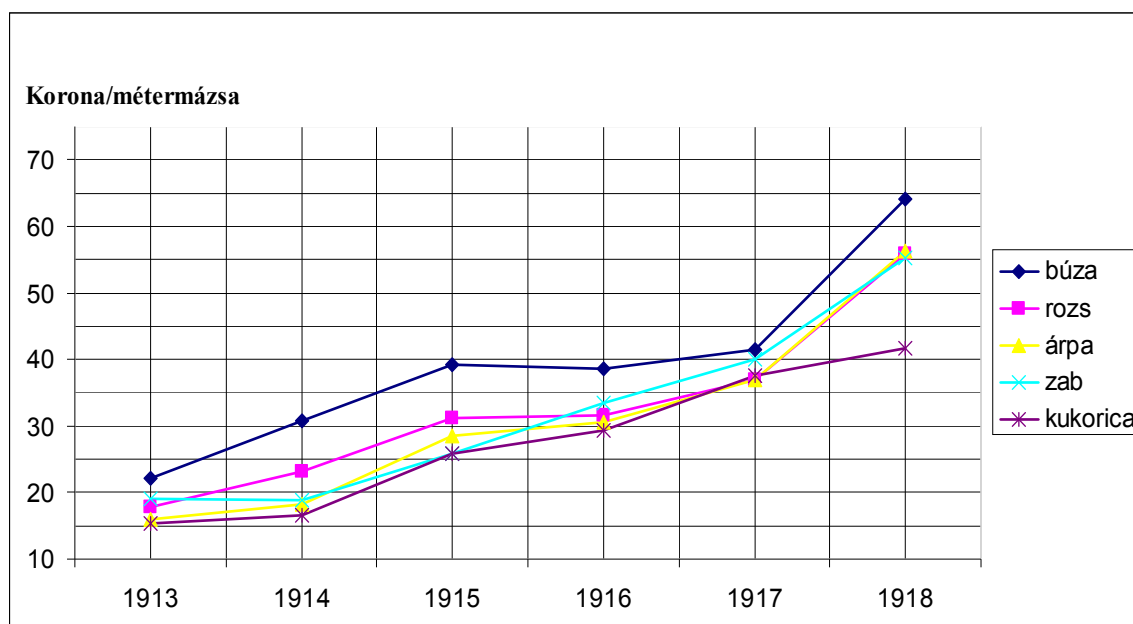
2. táblázat: A reálbérek alakulása az I. világháború idején Magyarországon (%)

Évek	Napszámosok	Gyári munkások	Tisztviselők
1913-14	100,0	100,0	100,0
1915. december	63,2	64,2	58,4
1916. december	49,5	55,8	45,2
1917. december	50,5	57,7	36,0
1918. december	46,2	53,4	32,9

Forrás: Kaposi 2002. 264. o.

Ennek hatására a lakossági kereslet lecsökkent, de az árak mégsem tudtak csökkenni az infláció és a hadsereg óriási keresletnövekedése miatt. Ehhez hozzáadódott a termelés korlátozása is több iparágban, mivel jelentős létszámú munkaerőt kell kivonni. Smolka szerint békeidőben a fogyasztó nemcsak fogyaszt, hanem termel is, míg háborúban a hadsereg lesz a legnagyobb fogyasztó és szinte semmit sem termel. Ez hosszú távon pedig nem fenntartható, a gazdaságot ilyen körülmények között lehetetlenség stabilizálni (Smolka 1918. 16. o.).

Wekerle Sándor véleménye szerint a piacokon 1915 után is tartósan magas árakkal kell számolni, mivel a hadsereg permanens kereslete magasán tartja az árakat (Wekerle 1915. 7. old.). Ez pedig problémát okoz az élelmiszerellátásban és a mezőgazdasági termelésben is, mivel a nyersanyagok magas ára költségessé teszi a termelést, például a „*cereálék és mellékterményeiknek magas ára visszahatással van az állattenyésztésre is*” (Wekerle 1915. 9. o.).

1. ábra: Gabonaneműek átlagárának éves változása

Forrás: Teleszky 1926. 373. o.

A grafikonról leolvasható, hogy Wekerlének igaza volt, az alapvető mezőgazdasági termények ára továbbra is magas maradt, és 1916 után pedig komoly áremelkedést is megfigyelhetünk.

Az iparban ellentmondásos helyzet alakult ki, hiszen a hadiiparhoz köthető üzemek prosperáltak. Gyakran akár 3-4-szeres profitot hoztak tulajdonosaiknak (Szende 1917. 9. o.), mind többen váltak hadimilliomossá, míg a lakosság nagyobb részének csökkenő reáljövedelme miatt, az egyéb iparágakban komoly visszaeséssel kellett számolni. Sok üzemet állami kézbe vettek vagy kötelezték arra, hogy a hadsereg igényeinek megfelelően működjön. A háború előrehaladtával a lakosság keresletének összetétele megváltozott, fontos szerepet kaptak az olcsóbb termékek, illetve a luxustermékek helyettesítői is. Az olcsóbb termékek iránti megnövekedett kereslet azonban szintén az árak emelkedéséhez vezetett. A korábban sikerágazatnak számító építési ipar hanyatlott, mindössze a hadseregnek kellett építenie valamit.

1915-ben már jól látszott a felborult egyensúly a termelésben, az iparban és a kereskedelemben kifejezetten nagyot esett a termelés, melynek oka a megrendelések visszaesése, illetve az antanthatalmak blokádja és az állam kivitelt tiltó rendeleteinek kumulált hatása (Wekerle 1915. 9. o.).

6.2. ZAVAR A PIAC- ÉS ÁRALAKULÁSBAN

Békében a piac a kereslet és kínálat törvényei alapján működik. Az árképződés teljesen átalakul háború alatt, mivel békeidőben az áraknak van egy maximális pontja, amely fölé

nem emelkedhet, mert a külföldi termékek kifizetve a védővámokat, már olcsóbbnak minősülnének, mint a hazaiak. Háborúban nem ez történik, mivel a hadsereg óriási és permanens kereslete folyamatosan fenntartja az árakat, amit kiegészít a spekulációk hatása is (Smolka 1918. 18. o.). Háborúban pedig a külföldi áruk nem tudnak az áremelkedésnek gátat szabni, mert megváltozik a nemzetközi kereskedelem rendszere, az állami rendeletek tiltják a külföldi árubehozatalt.

Az I. világháborúban a harcoló hatalmak rákényszerültek az önellátásra, mivel a boldog békeidőkben tapasztalt interdependencia a háború kitörésével teljesen felborult. A központi hatalmak és Oroszország jobban rá voltak szorítva az önállóságra, mivel az antant, illetve a központi hatalmak blokádja gyakorlatilag elvágta őket a külvilágtól (Galántai 1988. 235-236. o.). Oroszország is hasonló gondokkal küszködött, mivel a keleti parton érkező szállítmányok, a vasút elégtelen kiépítése miatt, nem jutottak el időben a frontkatonákhoz. A Monarchia külkereskedelme hatalmas visszaeséssel kellett, hogy szembenézzon, mivel mikor Olaszország és Románia még semleges államnak számított, már akkor is megnehezítették a kereskedelmet, végül csatlakozásuk az antanthatalmakhoz pedig teljesen elszigetelte. A brit gyarmatokkal és domíniumokkal való kereskedelem ellehetetlenülése 1700 millió koronával csökkentette a Monarchia külkereskedelmi forgalmát, ami a teljes külkereskedelem közel 25%-át tette ki (Hantos 1915. 20. o.).

Smolka helyesen felismeri a problémát, amit a nemzetközi kereskedelem hiánya okoz, mivel az infláció következtében jelentősen megugrott árfolyamok exportnövekedést jelenthetnének, azonban a háború alatti kiviteli tilalmak ezt megakadályozzák, így a változóárfolyamok óriási magasságra növekedhetnek (Smolka 1918. 20. o.).

A magángazdaságban megváltozik a kereslet, mivel a fogyasztók inkább az olcsóbb árukat kívánják megvenni, melyekkel a drága termékeket helyettesíthetik. Fontos megemlíteni a kereslet változásai mellett a kínálat háború alatti változásait is. A kínálat mindenképpen csökken, hiszen a hadsereg keresletét kielégíteni elsődleges, így a fennmaradó termékek mennyisége csökken, tehát a kínálat is csökken, ami szintén az „*árniveau*” felborulásához vezet.

6.3. ZAVAROK A PÉNZ- ÉS HITELÉLETBEN

A pénz- és hiteléleti zavarok okozója először a háború elején kitört pánik, amikor a lakosság megrohanta a bankokat, hogy betéteiket kivegyék, és saját maguk őrizhessék. A kezdeti pánik hamar lecsendesedett, de az általános bizalmatlanság és a pesszimista előrejelzések tovább nehezítették a gazdaság működését.

A hadviselő országok tőzsdéinek bezárása elméletben megszüntette a tőzsdei kereskedést, ami zavart okozott a piacokon, azonban a létrejövő zugtőzsdék helyettesítették a tőzsdét, és árazásaik jó megközelítéssel mutatták az árfolyammozgásokat, ingadozásokat¹².

6.4. A HÁBORÚ KÖLTSÉGEI

A háború nagyon komoly összegeket emésztett fel. 1913-ban a magyar költségvetés 14,1%-át fordította különböző hadi célokra, amely összehasonlítva a többi hadviselő nagyhatalommal igen alacsony aránynak számított (Hantos 1914. 53. o.). A háború során a fenti arány a hadi és más célú kiadások között teljesen megfordult, ezentúl a hadi kiadások adták a költségvetés 70-90%-át. A Monarchia békebeli nemzeti jövedelme 5,5 milliárd dollár volt, míg az utolsó háborús évben a háborús kiadás 3,5 milliárd dollárra rúgott (Teleszky 1927. 417. o.). A háború első 5 hónapja Ausztriának 1,125,000,000 dollár, Magyarországnak 375,000,000 dollárjába került (Bogart 1921. 102. o.). A mozgósítás idején a magyar sereg fenntartása 400 millió koronát tett ki havonta.

A kortársak többsége úgy vélte, hogy a háború elején kell nagyobb kiadásokra számítani, míg a többi néhány hónapban a költségek lecsökkennek. Számításaikban csatlakozniuk kellett. A harcok hossza, a hatalmas veszteségek, a soha meg nem oldott lőszer utánpótlás kérdése (Galántai 1980. 246. o.) mind jobban feltornázta a kiadásokat. A háború első esztendejében a szárazföldi hadseregre, a lovak és járművekért adott kárpótlás és a haditengerészet céljaira 3554,3 millió koronát fordítottak. A második háborús esztendőre az 1915-16-os költségvetésben már 5448,3 koronát szántak, 1916-17-re pedig újabb 6544,9 millió koronát (Smolka 1918. 26. o.).

¹² A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 376. old.

3. táblázat: Ausztria-Magyarország kiadásai, 1914-1918

fiskális év (június 30-al bezárólag)	Kiadások (\$)		
	civil	hadi	összesen
1915	692 200 000	2 164 000 000	2 856 200 000
1916	651 600 000	2 993 000 000	3 644 600 000
1917	800 000 000	3 200 000 000	4 000 000 000
1918	1 000 000 000	3 400 000 000	4 400 000 000
1919	1 302 000 000	3 564 400 000	4 866 400 000
összesen	4 445 800 000	15 321 400 000	19 767 200 000

A Copenhagen Society for Study of the War becslése

Forrás: Bogart 1921. 103. o.

Ausztria-Magyarország kiadásai a háború alatt hatalmas mértékben növekedtek, a táblázat adataiból leolvasható, hogy a civil kiadások öt év leforgása alatt 88%-al emelkedtek, a hadi kiadások pedig 64%-al.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzeti vagyona a felmérések szerint megközelítőleg 140 milliárd korona volt, amiből a kortársak felmérései alapján Magyarország nemzeti vagyona a 40 és 49 milliárd korona közötti intervallumban mozog. 1917-ben Ausztria-Magyarország háborús költségeit már 32 milliárd koronára becsülték. A költségek tehát megfeleltethetők a teljes nemzeti vagyon mintegy 24%-ának (Szende 1917. 6-7. o.). Ez elképesztő arány, még akkor is, ha bizonyos költségelemeket nem tekintünk teljesen inproduktív kiadásnak. Helfferich becslése alapján a költségek a központi hatalmak államaiban közel 50%-a tényleges veszteségnek tekinthető (Szende 1917. 7. o.). Ez azonban még mindig azt jelenti, hogy a Monarchia közel 16 milliárd koronát, a nemzeti vagyon mintegy 12%-ának megfelelő összeget 3 év alatt, Szende Gyula találó szavaival élve, elpuffogtatta.

6.5. ÁLLAMADÓSSÁG

Komoly terhet rótt az államra a költségek egekbe emelkedése, a lakossági, illetve a jegybanki kölcsönök igénybevétele, mivel nemcsak a törlesztendő tőke magas összege, hanem a kamatterhek is jelentősen megterhelték a költségvetést. Tekintve, hogy a bevételek nem fedezték a kiadásokat, a fennmaradó összeg az államadósságot növelte.

1915 végéig Magyarország államadóssága 8193 millió koronával emelkedett, 1917. júniusra a Monarchia államadóssága több mint 50 milliárd korona, ami

összehasonlítva a háború előtti 20,3 milliárd koronával, 2,5-szörös növekedés (Smolka 1918. 12. o.).

A háború költségeinek és a nemzeti vagyon szembeállítása alapján, Magyarország nemzeti vagyona mintegy 40 milliárd korona, hadi terhei 23-24 milliárd, a nemzeti jövedelem pedig körülbelül 7 milliárd korona volt. A nemzeti jövedelemből egy főre 325 korona, a haditeherből 1100 korona esett (Smolka 1918. 13. o.). A szembeállítás viszont csalóka, mivel az infláció miatt a békeévben kiszámolt nemzeti vagyon a háború alatt már a 80-100 milliárd korona között mozgott, így a hadi terhek csak a nemzeti vagyon mintegy negyedét tették ki, ami még mindig óriási arány.

6.6. INFLÁCIÓ

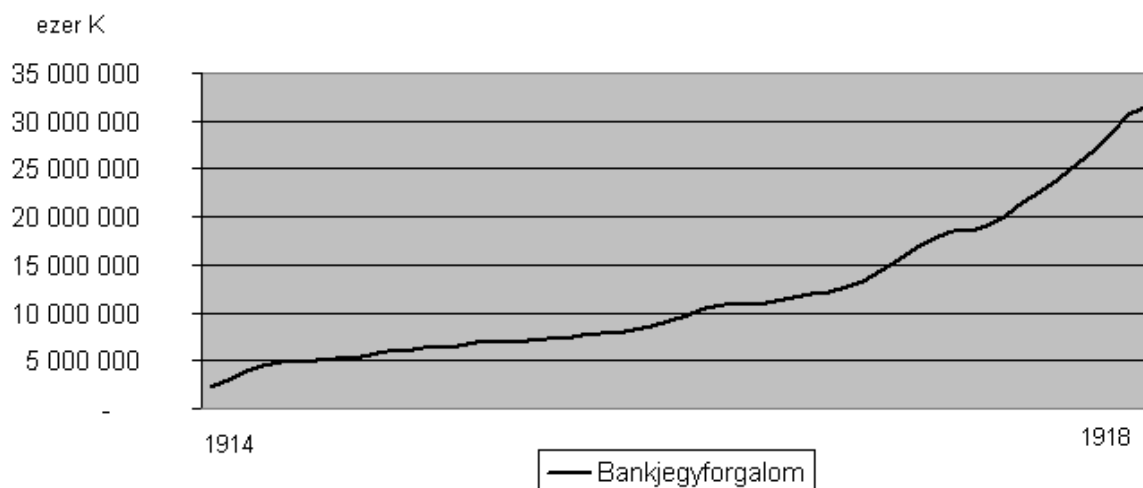
A bankakta felfüggesztésével a kormány megágyazott a közvetlen jegybanki kölcsönnyújtás politikájának, amely hatalmas inflációt okozott. De mi is az infláció és miért jelent ez problémát?

Az inflációs ráta az árszínvonal százalékos változása. A pénz mennyiségi elmélete alapján a következő összefüggést írhatjuk fel:

$$\mathbf{M \text{ \% -os változása} + V \text{ \% -os változása} = P \text{ \% -os változása} + Y \text{ \% -os változása}}$$

Az egyenletben az "M" a gazdaságban fellelhető pénzmennyiség, amit a központi bank szabályoz, a "V" a forgási sebesség, ami a pénzkereslet változását tükrözi. A másik oldalon a "P" az árszínvonal, ami az infláció definíciója alapján, az egyenletben az inflációs rátát is jelöli, míg az "Y" a nemzetgazdaság kibocsátása, amelyet döntően a termelési tényezők mennyisége és a technikai haladás befolyásol (Mankiw 2005. 188. o.).

Az állam, hogy saját magának a jegybankon keresztül hitelt nyújtson a pénzteremtés eszközével él, tehát az egyenlet bal oldalán növekszik az "M". A háború egészére nézve a Monarchián belül forgalomban lévő bankjegyek összege az 1914. július 25-én lévő 2,2 milliárd koronáról 1918. október 31.-ig 31,5 milliárd koronára változott (Popovics 1926). Ez a változás több mint 14-szeres, mindössze 4 év leforgása alatt.

2. ábra: A bankjegyforgalom növekedése az I. világháború idején

Forrás: Popovics 1926. II. táblázat

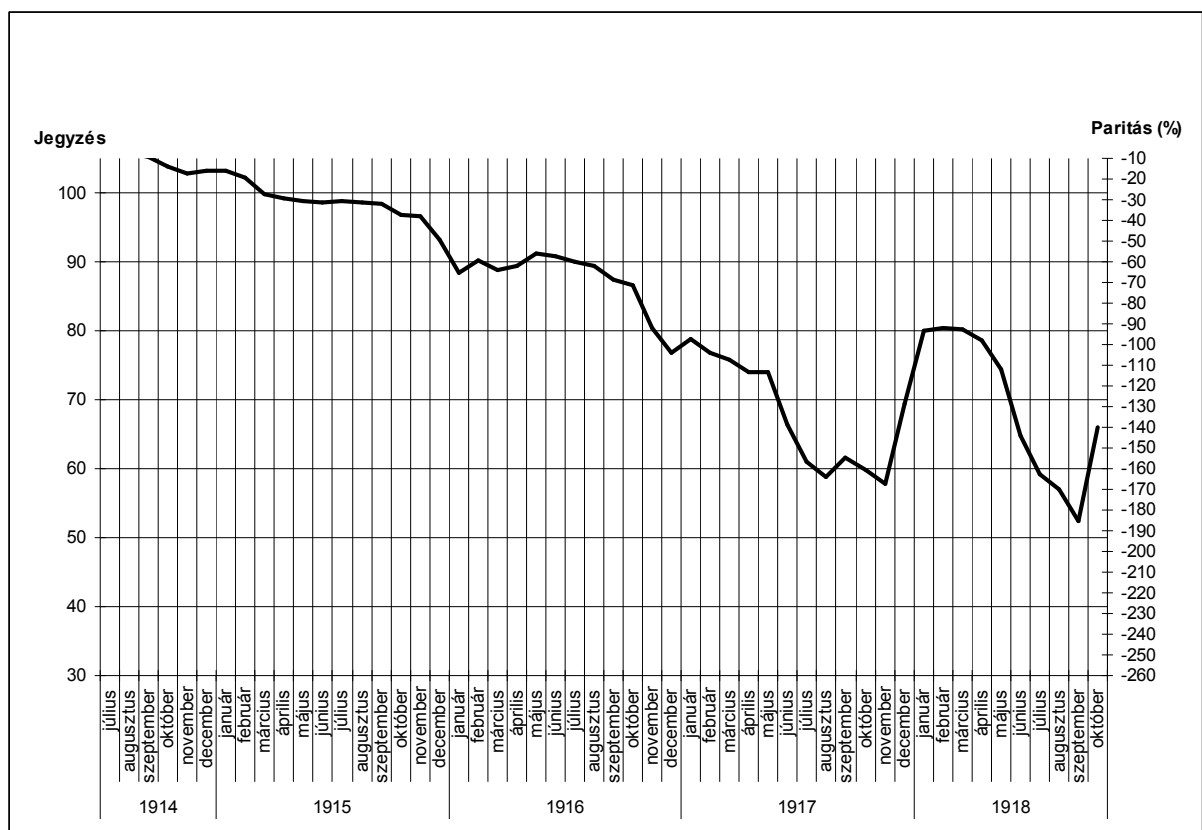
A forgási sebesség %-os változását ehhez viszonyítva elhanyagolhatónak tartom, és megállapítása is nehézségekbe ütközik. Kérdéses még az egyenlet jobb oldalán a kibocsátás, mai szóval a GDP változása is. A fogyasztás csökkenését és a külkereskedelmi deficitet a növekvő kormányzati kiadások kiegyenlíthetik, tekintve a hadseregre költött óriási összegeket, valamint a multiplikátor hatást (Mankiw 2005. 283. o.). A beruházás változása feltételezésem szerint negatív, mivel a változás fordítottan arányos a kamatláb változásával (Mankiw 2005. 287. o.). A kamatlábat pedig a háború előtti 4%-ról néhány nap leforgása alatt 8%-ra emelték, és csak később csökkentették 5%-ra, de ez még mindig magasabb mint a háború előtti kamatláb. Ebből pedig az következik, hogy a pénzmennyiség óriási növekedését csak az inflációs ráta még nagyobb növekedése tudta csak kiegyenlíteni.

Hogy megérthessük az infláció káros hatásait egy egyszerű metaforával élve, az inflációt tekinthetjük egyfajta, a kormányzat által kibocsátott adónak is. Az adófizetők pedig a pénz birtokosai. Mivel az árak emelkednek (az infláció definíció szerint az árszínvonal százalékos változása), a pénz reálértéke csökken. Amennyiben az állam pénzt bocsát ki saját céljaira, akkor a gazdasági szereplőknél lévő pénz értéke csökken. Az inflációt tehát a pénztartás adójának is tekinthetjük (Mankiw 2005. 191. o.).

6.7. A VALUTAKÉRDÉS

Az aranystandard rendszerében a valuták egymáshoz viszonyított paritása egy szűk intervallumon belül mozgott. A háború kitörésével a hadviselő államok felfüggesztették az aranyra való beváltás lehetőségét és az aranystandard rendszerét, így valutáik immár szabadon ingadozhattak.

A Monarchiában az Osztrák-Magyar Banknak korábban sem volt kötelessége átváltani a bankjegyeket aranyra, mindössze meghatároztak egy fedezetet, ami a forgalomban lévő pénzmennyiséget kellett, hogy szabályozza (Garami 2007. 172. o.). A valutaárfolyamokat a hadviselő országok tőzsdéinek bezárása miatt a semleges államok tőzsdei jegyzésein érhetjük tetten. Ezen semleges országok például Svédország, Hollandia, illetve a legfontosabb Svájc volt. A zürichi jegyzés alapján elmondható, hogy a korona diszázsiója volt a legnagyobb, a korona veszítette el értékéből a legnagyobb hányadot. Diszázsió alatt azt a százalékosan mért különbséget értjük, amennyivel az értékpapír tényleges, piaci árfolyama alacsonyabb a névértékénél.

3. ábra: A bécsi deviza diszázsiója a háború alatt havi átlagokban

Forrás: Popovics 1926. IX. táblázat

A kortársak egyetértettek, hogy a diszázió legfőbb oka a passzív külkereskedelmi mérlegben keresendő. Az export lényegében megszűnt, ugyanakkor a szövetséges és semleges országokból az import továbbra is jelentékeny maradt. Az árfolyam kialakulását a kereslet és kínálat alapján vélték meghatározni, és mivel a csekély export miatt a korona iránti kereslet lecsökkent, míg a kínálat az import kisebb változása ellenére magasabb marad, ez a fő oka a valuta gyengülésének (Szende 1917. 24. o.). A kereslet és kínálat egyensúlya mellett kiemelik még a bizalom szerepét. A bizalom kérdése különösen fontossá vált, mivel a jegybank 1914 augusztusától nem adott ki mérlegjelentéseket, így a gazdasági szereplők nem rendelkeztek pontos és hiteles adatokkal, mindössze becslésekre támaszkodhattak. Érdeemes megemlíteni, hogy a külkereskedelmi mérleg passzivitása, Hantos Elemér szerint, Németországban és a Monarchiában okozza a valuták diszázióját, de például Oroszországban már a felelőtlen papírpénz kibocsátás miatt (Hantos 1915. 70. o.).

Úgy vélem, hogy ez a "kettős mérce" alkalmazása rámutat az említett kortársak elemzésének hibájára, a valuták gyengülésének a központi hatalmaknál is más oka kell, hogy legyen. Ez az ok pedig az inflációs pénznyomtatás, mint Oroszországban.

Ennek bizonyításaként szükséges megvizsgálni az árfolyam és a nettó export közötti kapcsolatot. Árfolyam alatt azt az árat értjük, amelyen két ország közötti végbemenő cserefolyamatok lebonyolódnak. A valutaárfolyamok a nominális árfolyamot fejezik ki, tehát a nominális árfolyam két ország fizetőeszközének relatív ára. A reálárfolyam két ország termékeinek relatív ára, másnéven cserearány. A nettó export (az export és az import különbsége) függ a reálárfolyamtól, minél alacsonyabb a reálárfolyam, annál kevésbé drágák a hazai termékek a külföldi termékekhez viszonyítva. Alacsonyabb reálárfolyamhoz magasabb nettó export társul. Magasabb cserearányhoz pedig kisebb (Mankiw 2005. 226-227. o.). A nominális árfolyam a reálárfolyamtól és a két ország árszínvonalától függ. Ha a hazai árszínvonal emelkedik, akkor a nominális árfolyam csökken. A pénzmennyiség bővülése inflációt gerjeszt, tehát növeli a termékek pénzbeli árát (nő a hazai árszínvonal), akkor növeli a külföldi fizetőeszköz hazai fizetőeszközben kifejezett árát is (Mankiw 2005. 235-236. o.). Ez pedig a hazai valuta leértékelődését jelenti.

6.8. INTÉZKEDÉSEK A NEGATÍV HATÁSOK MÉRSÉKLÉSÉRE ÉS A HÁBORÚ TOVÁBBI FINANSZÍROZÁSA

6.8.1. További hitelek és az Osztrák-Magyar Bank intézkedései

Már 1914 augusztusában az életbe léptetett moratórium, a nagy összegű jegybanki kölcsön és a hadsereg költségei nyomán pénzbőség lépett fel a piacon. A redukálás érdekében a jegybank a leszámítolási kamat csökkentésével válaszolt. Augusztus 20-án 6%-os kamatot határoztak meg, októberben tovább csökkentették fél százalékponttal, majd 1915-ben újabb fél százalékponttal vitték lejjebb a kamatot, immár 5%-ban meghatározva azt¹³.

Az augusztusban nyújtott kölcsönt gyorsan elhasználták a kormányok, így októberben újabb 2 milliárd koronás kölcsön folyósításáról egyeztek meg az Osztrák-Magyar Bankkal. A magyar állam ebből újfent 728 millió koronát kasszírozott be. A fizetendő kamat nagysága 1%-on maradt. 1915 áprilisában a feltételek megváltoztatása nélkül újabb 291,2 millió koronát kapott a magyar állam¹⁴.

Olaszország belépésével a háborúba elszállt a remény a háború gyors befejezésére, ezért a két kormány újabb hitelfelvételről kellett, hogy gondoskodjon. 1915. július 15-én megállapodtak egy újfajta hitelkonstrukció létrehozásáról, ami megszüntette a korábbi egyedi tárgyalásokat. A hitelszerződés 1,5 milliárd korona kiosztásáról szólt, melyből a magyar államra eső rész 546 millió korona volt. Ezt a kölcsönt a háború végéig még 21-szer vették fel. A növekvő kamatterhek miatt, mivel az erősen megterhelt költségvetések nem bírták fizetni, a fizetendő kamatot leszállították 0,5%-ra¹⁵.

A jegybanki hiteleken túl kereskedelmi bankoktól is vett fel kölcsönöket a magyar állam, hasonló módon, mint 1914 augusztusában a 340 millió koronás kölcsön volt. A további kölcsönöket is állami kincstárjegyek ellenében folyósították, az Osztrák-Magyar Bank lombardírozási ígéretével¹⁶.

6.8.2. Adóemelés

A háborús költségek viseléséhez a Magyar Királyságban az adórendszer mindössze 5,2%-al járult hozzá¹⁷. Ez egész Európában – Németországot leszámítva – a legalacsonyabb arányt jelentette. Ennek okai az elavult adórendszer és a döntéshozók ellenállása az adóemelés és új adók kivetése ellen.

¹³ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 350. old.

¹⁴ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 350. old.

¹⁵ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 351. old.

¹⁶ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 358. old.

¹⁷ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 354. old.

Ezekre az intézkedésekre mégis rákényszerültek, már 1914-ben. Az 1914. évi XLVI. törvény már rendelkezik a jövedelemadónak „ideiglenes és részleges” életbeléptetéséről, azonban ez az ideiglenesség egészen a háború végéig tartott. 1916-ban a jövedelemadóról szóló XXVI. törvény már el is hagyja az ideiglenes jelzőt és csökkenti a mentesülők számát.

1916-ban újabb adó kivetésére határozza el magát a Tisza-kormány. Az új adó a hadi nyereségadó nevet kapja a törvény első paragrafusa alapján¹⁸:

„A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek által az 1914., 1915. és 1916. években elért nyereségtöbbletek s a természetes személyek, továbbá a fennálló törvények értelmében jövedelemadó fizetésére köteles jogi személyek által, ugyanezekben az években elért jövedelemtöbbletek hadi nyereségadó alá esnek.”

A saját tőke és a békeévek átlagához viszonyított nyereségtöbblet alapján kiszámított adó legkisebb adókulcsa a nyereségtöbblet 10%-a, legmagasabb kulcsa pedig 35%.

Az 1916-os évben vagyonadót is kivetettek, melyben a vagyon sávós elosztásához hozzárendeltek egy progresszívan növekvő „adótételt”, melyet be kellett fizetni¹⁹.

Az új adók kivetése mellett adóemelésre is sor került, a korábbi adóhoz hozzászámítottak egy hadipótlékot. Jól tetten érhetjük ezt például az 1917. évi XVI. törvényben, amely az 1899-ben bevezetett cukoradó módosításáról szól. Minden 100 kg cukor után a 38 korona megfizetése mellett további 16 korona hadipótlékot is beszedtek.

A lakosság mellett sor került az Osztrák-Magyar Bank megadóztatására is, mégpedig hadi nyereségadó címszó alatt. A törvényalkotók a jegybank nyereségtöbbletéből az alábbi összegeket kívánták kifizettetni²⁰:

- 1914. évre 6,865.924 K 45 f
- 1915. évre 19,504.155 K 76 f
- 1916. évre 28,250.413 K 78 f
- 1917. évre 26.763,194 K 31 f

A háború utolsó évében a Monarchia gazdasági hanyatlása már szembeszökő volt. A kortársak érdekes elemzéseket írtak a háború utáni „átmeneti gazdaság” problémáiról, de a

¹⁸ 1916. évi XXIX. törvénycikk a hadi nyereségadóról

¹⁹ 1916. évi XXXII. törvénycikk a vagyonadóról

²⁰ 1918. évi II. törvénycikk az Osztrák-magyar bank által fizetendő hadi nyereségadóról és az Osztrák-magyar banknál rendkívüli tartalékok létesítéséről. 1§

háború még tartott, így a magyar kormány újabb kölcsönöket vett föl a jegybanktól (1918-ban 11 alkalommal), azonban ez sem bizonyult elegendőnek, újra megemelték a jövedelem és vagyonadót, kiterjesztve az alacsonyabb jövedelműekre is, akik eddig mentességet élveztek.

Az adóbevezetés ugyanakkor következetlen volt, a törvények sok kibúvót hagytak, valamint megnehezítette az adóbehajtást az is, hogy a hatóságok nem rendelkeztek statisztikával a békeévekre vonatkozóan, így az önbevallás alapján a jövedelmek nagy hányadát ki tudták vonni az adófizetés alól²¹. Ebből kifolyólag az adózásból befolyó jövedelmek elmaradtak a kiadásoktól és nem tudtak lépést tartani az emelkedő inflációval sem.

6.8.3. Hadikölcsönpénztárak

Ausztria-Magyarországon a jegybanki alapokmány nem engedte az árukészletek elzálogosítása mellett nyújtott hiteleket, ugyanakkor 1914. szeptember 20-án feloldották a tiltást, és hadikölcsönpénztárakat hoztak létre, amelyek árukra és belföldi értékpapírokra nyújthattak forgótőkehitelt. A pénztárak nem kamatozó pénztárjegyeket bocsátottak ki, amiket a jegybank bankjegyekre váltott át²².

Magyarországon a nyújtható hitelek maximális összegét 290 millió koronában határozták meg. Ausztriával szemben az országban kevésbé terjedt el ez a hadikölcsönpénztár által nyújtott hitelezés. A legnagyobb igénybevételre 1914. október 26.-a után került sor, ám az erre kijelölt maximális összeget sohasem közelítette meg (Popovics 1926. 72. o.). A hadikölcsönpénztárak visszaélésre is adtak lehetőséget, mivel a gazdaság befolyásos szereplői – kormányzati támogatással – jegybanki hitelekkel tudtak jelentős készleteket felhalmozni, amit később magas áron értékesítettek, ezzel óriási haszonra téve szert.

6.8.4. Az infláció és az áremelkedés megakadályozása

A bankjegyforgalom növekedésével és ennek következményeivel a kormány és a jegybank összehangoltan kívánt fellépni. A monetáris politika irányítója, a jegybank ugyanakkor nem tudta a problémát érdemben kezelni, mivel éppen az állam számára nyújtott fedezetlen kölcsönöket.

²¹ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 353-354. old.

²² A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 366. old.

Az első moratóriumi rendelet 1914. augusztus 14.-éig felfüggesztette a magánjogi kifizetéseket. Ezt a halasztó rendeletet még 5 követte, melyek kitolták a rendelet hatályát egészen 1915. május 25-ig. E napon újabb rendeletet adtak ki, ami az „általános megszüntetést” tartalmazta. A törvényes moratórium végét 1915. augusztus 31.-ével határozták meg, valamint fenntartották a bírói moratórium intézményét, amely lehetőséget adott a moratórium alól kivett részfizetések teljesítése alóli kibúvóra. *„A bírónak jogában állt a bíróság előtti eljárás folyamán vagy még enélkül is az adós kérelmére halasztást engedélyezni a törvényes moratórium időtartamáig.”* (Popovics 1926. 126. o.)

Az alapkamat csökkentéséről és ennek hatástalanságáról már volt szó. Szintén eredménytelennek tekinthetjük a papírpénzforgalom ellensúlyozására szolgáló többi eszközt is, mint például a hadikölcsönök rendszerét, vagy a kibocsátandó kölcsönökre való előleges befizetéseket. Ezen intézkedések mindössze átmenetileg tudták a pénz *„megzavart körforgását helyreállítani”*.

Az áremelkedésnek a kormány az ármaximalizálás által kívánta elejét venni. A mezőgazdaságban például a gabona árát 40 korona/mázsában, a burgonyáét 9 korona/mázsában, míg 1 mázsa disznósírért legfeljebb 7 koronát kérhettek el a termelők²³. Ez az állami költségeket csökkenthette, hiszen kevesebb forrásból elégíthették ki a hadsereg ellátását, ugyanakkor az elképzelés a visszájára fordult, mivel a termelők egyszerűen nem adták el terményeiket. A kormány erre rekvirálásokkal felelt, melyre, mint láttuk az 1912. évi LXVIII. törvénycikk adta meg az alapot.

Büntették a gazdasági szereplők azon intézkedéseit, amelyek árdraguláshoz vezettek. Erre jó példa a lánckereskedelemről szóló rendelet kibocsátása:

„Lánckereskedő a rendelet szerint az, aki üzleti tisztességbe ütköző eljárással, különösen az árúnak a fogyasztóhoz juttatásánál nem szokásos és nyilvánvalóan szükségtelen közbenő kereskedéssel közszükségleti cikk árának drágulását idézi elő.”

(Feleky 1917. 16. o.)

Az árak emelkedésének okait a központi árvizsgáló bizottság és helyi árvizsgáló bizottságok létrehozásával kívánta a kormányzat elemeztetni, hogy hatékonyan felléphessenek a lánckereskedők ellen. A központi árvizsgáló bizottság szerepe a helyi bizottságok által megállapított tájékoztató árakat felülvizsgálni és ellenőrizni, valamint egyes termékeknél központi árat meghatározni. A lánckereskedelmet kihágásnak

²³ Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig 1996. 325-328. old.

nyilvánították, és a lánckereskedőket nagyfokú büntetéssel sújtották: 6 hónapos elzárásra és kétezer korona megfizetésére kötelezték (Feleky 1917. 22. o.).

6.8.5. A valutaárfolyam stabilizálására hozott intézkedések

A korona diszázsiójáról már esett szó, aminek a kortársak a fő előidézőjét a passzív külkereskedelmi mérlegben látták, így a probléma orvoslásának módjait is a külkereskedelem szabályzásában vélték felfedezni. Ellenszernek egy a külföldi tőkeimport előmozdítása, a külföldi árubehozatal korlátozása, valamint a hazai árukivitel emeléséből álló rendszert vázoltak fel. A rendszer gyakorlatba való ültetése során az alábbi eszközök alkalmazása merült fel (Szende 1917. 27-36. o.):

- idegen értékek külföldi eladása
- járadékok mobilizálása
- külföldi kölcsönök
- a fogyasztás korlátozása
- a kivitel „forszírozása” és központi szerv felállítása
- a behozatal korlátozása
- a kivitel „forszírozása” és központi szerv felállítása
- minimális kiviteli árak megállapítása

Az idegen értékek külföldi értékesítése leküzdhetetlen problémákba ütközött, mivel Ausztria-Magyarország kevés ilyen értékkel rendelkezett, valamint a semleges államokban elhelyezett értékek csak addig eladhatóak, amíg ezen országok semlegessége fennáll.

A járadékok mobilizálása során a hadikölcsöncímletek, illetve az arany- és koronajáradékok külföldön való elhelyezését értették. A külföld számára ez jó befektetés egyrészt a magas kamatok, másrészt az árfolyamon elért nyereség miatt.

A külföldi kölcsönök felvételével stabilizálható a hazai valuta, mivel a külföldi deviza fedezetként szolgál majd. Emellett a külföldről érkező kölcsönök a Monarchiának lehetőséget biztosítanak az országban nem fellelhető nyersanyagok beszerzéséhez is.

A fogyasztás korlátozása összefügg a kivitel forszírozásának tervével, mivel ha a hazai lakosság felvásárolja a hazai termékeket, csökken a külföldön eladható termékmennyiség és ezáltal az ezzel járó haszon.

Egy központi szerv felállítása, mely kizárólagos döntési jogkörrel lenne felruházva a kiviteli engedélyek kibocsátásában, feladata az lenne, hogy a külföldre vitt áru ellenértékét a Devizaközpont megkapja és döntsön arról, milyen termékeket lehet külföldön árusítani.

Ez az állami beavatkozás totális megvalósítása lenne a külkereskedelem terén, mivel mesterségesen beavatkozik (a vámpolitikán túl) a nemzetközi kereskedelem rendszerébe.

A valuta árfolyamának kereslet és kínálat alapján megvalósuló egyensúlyát kívánja befolyásolni a behozatal korlátozásával (Szende 1917. 30-31. o.). Amennyiben csökken a külföldi termékek iránti kereslet, akkor csökkenni fog a külföldi deviza iránti hazai kereslet is. Ennek következtében a hazai valuta kínálati függvénye is eltolódik.

A minimális árak megállapítása azért lenne előnyös, mert így több külföldi ellenértékhez jutunk, ami szintén erősítené a korona valutapiaci árfolyamát.

A valóságban a fenti terveket nem valósították meg, ugyanakkor az állam törvényben rendelkezett a külkereskedelem szigorításáról, több rendelettel is igyekezett korlátozni a külfölddel való kereskedelmet. Már 1914-ben sor került a kormány jogköreinek bővítésére, melynek révén külön külkereskedelmi megállapodásokat köthetett külföldi országok kormányaival. Még ennek az évnek a végén kiterjesztik a törvény hatályát a következő év végéig, valamint további felhatalmazást kap az állam, hogy²⁴:

„[...]a termelés és közfogyasztás igényeinek megfelelőbb kielégíthetése érdekében a vámtarifa egyes rendelkezéseit módosíthassa s e részben intézkedéseit legkésőbb 1915. évi december hó 31-ig érvényben tarthassa.”

A háború további éveiben ezt a törvényi hatályt újra és újra meghosszabbították.

A valutaárfolyam stabilizálását szolgálta a Németországtól fölvelt összesen 1336 millió márka váltóhitel, valamint a semleges államokból érkező kölcsönök is²⁵.

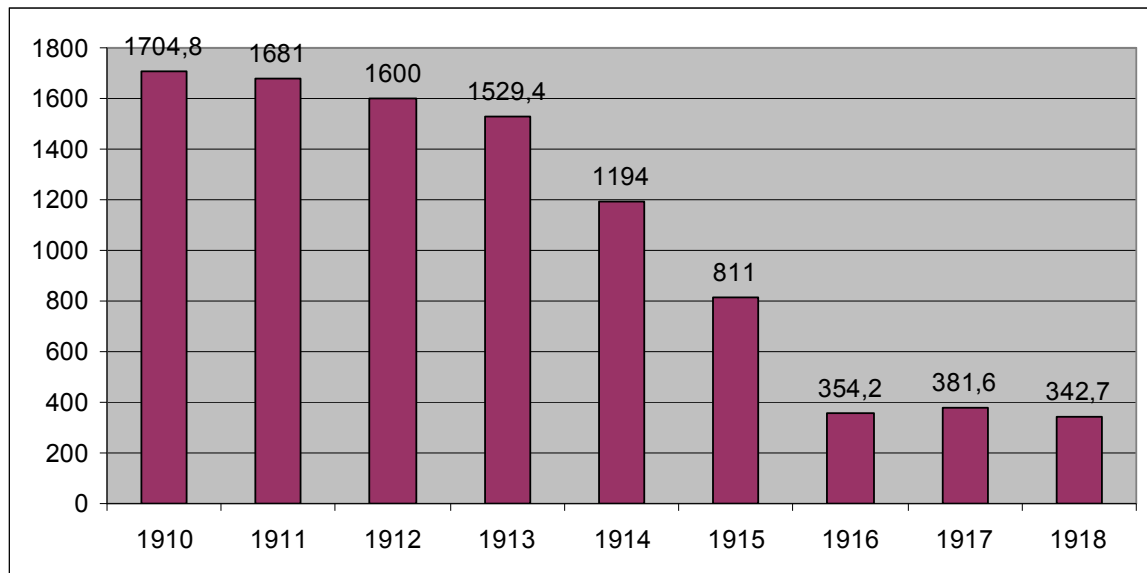
A valutaárfolyam stabilizálására hozták létre a Devizaközpontot, hogy megteremtsék a külföldi fizetőeszközök áttekinthető piacát (Garami 2007. 174. o.), valamint a központ feladata volt a külföldi kölcsönökről való megállapodás is. Az 1916. február 1-én a két fővárosban felállított intézmény autonóm szervezet volt, melyet a nagybankok alapítottak és irányítottak. A Devizaközpont azonban nem volt hatékony szervezet, folyamatos deficitese működés jellemezte, köszönhetően annak, hogy tagjai nem szolgáltatottak be minden birtokukban lévő devizát és jóval kedvezőbb árfolyammal dolgoztak, mint amit a zugtőzsde működése alapján kellett volna²⁶. A probléma megoldására a 4308/1916. M.E. rendelet érkezett, ami megszüntette a központ

²⁴ 1914. évi XLVIII. Törvénycikk a külkereskedelmi és külforgalmi viszonyok ideiglenes rendezéséről szóló 1914. évi II. tc. hatályának meghosszabbításáról és kiegészítéséről

²⁵ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 372-373. old.

²⁶ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 375-376. old.

autonómiáját és állami felügyelet alá rendelte. A problémákat az állami irányítás sem oldotta meg. A beszolgáltatási statisztikák javultak, ám a devizák iránti kereslet mindig meghaladta a rendelkezésre álló devizamennyiséget. A hiányt csak a jegybanki tartalék felélésével lehetett betömni, ami fokozta a korona értékesökkenését²⁷. A jegybanki érckészlet csökkenésével a fedezeti arány a háború végén mindössze 1%-ot ért el.

4. ábra: Az Osztrák-Magyar Bank érckészlete (millió korona)

Forrás: A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 406. old. IV./1. sz. táblázat

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Devizaközpont létrehozásával a korona árfolyamának stabilizálására való törekvés a visszájára fordult, mivel a valuta- és devizaforgalom központosítása, mesterséges szabályozása, fiktív árfolyamai fokozták a koronától való menekülést.

²⁷ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 376-377. old.

7. Zárszó

Teleszky János szerint a háborús kiadások 35,1%-a hadikötvények kibocsátásával, 29,9%-át jegybanki hitelek, 6,7%-át kereskedelmi bankoktól felvett hitelek, 5,2%-ot külföldi kölcsönökből, és szintén 5,2%-ot biztosítottak a költségvetési bevételek, elsősorban az adóbevételek²⁸.

Ezen arányokon látszik, hogy Magyarország követte a Helfferich által megfogalmazott pontokat, melyben országa elsősorban a hitelfelvétellel és bankópréssal kívánta finanszírozni a háborút. Az eredeti tervekben az adórendszer változtatásai csak a legutolsó helyen szerepeltek, ellenben a Tisza-kormány már 1914-ben rákényszerült a vagyonadó bevezetésére. Az adórendszer további kiterjesztésére 1916-ban került sor. A költségek csökkentéséről kevés szó esett, ez bizonyos állami beruházások felfüggesztésével valósult meg, és még kevésbé bizonyult jelentősnek, mint az adóbevételek, különösen a hadvezetés pazarló hadikiadásaival összefüggésben.

Az állam optimális szerepét a gazdaságban nehéz megtalálni, komplex és bonyolult közgazdaságtani kérdés, nem is törekszem ennek meghatározására, ugyanakkor érdemes megvizsgálni a magyar állam beavatkozását az eredményesség és hatékonyság szempontjából.

Hangsúlyozni kell, hogy a Nagy Háború megváltoztatta a háborúról alkotott elképzeléseket, rövid és döntő hadjáratok helyett, mely alatt kevés civil szenved; kíméletlen, totális háború kezdődött, amire a katonai és gazdasági vezetők nem készültek fel, és nem állt rendelkezésre megfelelő tapasztalat, amivel egy ilyen térben és időben kiterjedt háború végigharcolható (Roberts 1992a 306. o. és 313-315. o.).

Az állami beavatkozást az eredményesség és a hatékonyság szempontjából vizsgálva, elsőként e két fogalmat szükséges definiálni. Amennyiben az eredményességen a háború győztes befejezését értjük, akkor az eredményesség megítélése egyértelmű. Hogyha az eredményesség és a hatékonyság elemzésénél a rendelkezésre álló erőforrások hadi célokra való felhasználását vizsgáljuk, akkor sokkal árnyaltabb képet kapunk. A gazdaságpolitika eredményes, ha a jó dolgokat teszi, és hatékony, ha jól teszi a dolgát. Az állami beavatkozás megteremtette a lehetőséget a hadsereg számára, hogy többfrontos háborút vívjon közel négy és fél évig, ami meglátásom szerint eredményesnek mondható. Hatékonysági problémaként jelentkezett a háború utolsó két évében tapasztalható iszonyatos hiány, mind a hadsereg, mind a lakosság körében is. Az egyes intézkedések

²⁸ A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. 354. old.

külön-külön vizsgálatánál már könnyebb kijelenteni, hogy melyik vezetett a megfelelő eredményre és melyik bizonyult hatékonynak is, és melyek nem. A jegybanki autonómia felszámolása és az inflációs hitelnyújtás például a korona árfolyamának zuhanásáért egyértelműen felelőssé tehető, tehát hatékony eszköznek nem tartható, ugyanakkor csak a bankóprás felhasználásával tudott pénzhez jutni az állam. Másik példa a Devizaközpont működése, amely egyértelműen rosszul működött.

Összegezve elmondható, hogy Magyarország vezetői alapvetően a Helfferich által meghatározott sorrendet követték a finanszírozási politikában, és a háború sikeres befejezése érdekében beavatkoztak a piaci viszonyokba, valamint a gazdasági szereplők közötti tranzakciókba. A monetáris politikára is nagy befolyást gyakoroltak, kilátásba helyezve a jegybank katonai irányítás alá helyezését (Popovics 1926. 62. o.). Az intézkedések többsége negatív hatást gyakorolt a nemzetgazdaságra és a szereplők nagyobb hányadára, amin a további intézkedésekkel sem sikerült javítani. A társadalmi szakadék még nagyobb lett, a gazdag rétegek még vagyonosabbá váltak, míg a kevésbé tehetősek lecsúsztak, csekély mértékben emelkedő jövedelmük nem tudott lépést tartani az árak emelkedésével, ami hozzájárult a mélyülő válsághoz (Balogh et al. 1986. 58-59. o.).

A kortársak átlátták a Monarchia mindkét államának súlyos helyzetét, felismerték a háború utáni átmeneti gazdaság főbb problémáit. Viszont a háború elvesztésével és a Monarchia felbomlásával gyökeresen megváltozott a helyzet. A kortársak úgy vélték, hogy a háború után helyreállítható és relatíve gyorsan helyreáll az a fajta gazdasági rendszer, ami a háború előtt fennállt. Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy az állami beavatkozást és a hadigazdaság kiépítését csupán ideiglenes intézkedéseknek tekintették, melyet csak a rendkívüli állapot fennállása indokolt. Elképzeléseik szerint a békekötések után hamar helyreállnak a háború előtti beavatkozás-mentes piaci viszonyok. Ellenben a világháború okozta bizalmatlanság és bezárkózásra való hajlam ezt teljesen ellehetetlenítette.

Az elhúzódó háború pedig teljesen kimerítette a Monarchiát. A német segítség nélkül, Ausztria-Magyarország minden bizonnyal hamarabb kapitulációra kényszerül. A német segítség ára pedig a fokozatos gazdasági integráció volt a Német Birodalomba, ami a módosított német Mitteleuropa-tervezetben is szerepelt (Galántai 1988. 324. o.). Az Osztrák-Magyar Monarchia helyzetét jól szimbolizálja az, hogy a fegyverszünet megkötésére még a Monarchia tisztviselői indultak el, de mire megérkeztek, már nem volt mit képviselni.

Irodalomjegyzék

SZAKIRODALOM

BALOGH Sándor, GERGELY Jenő, IZSÁK Lajos, JAKAB Sándor, PRITZ Pál, ROMSICS Ignác (1986): Magyarország a XX. században, Kossuth Könyvkiadó, Budapest

BEREND T. Iván (2008): Európa gazdasága a 20. században, História, Budapest

BEREND T. Iván, SZUHAY Miklós (1991): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944, Aula Kiadó, Budapest

BOGART, Ernest Ludlow (1921): War Costs and their financing, D. Appleton and Company, New York

DIÓSZEGI István (2001): Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, Vince Kiadó, Budapest

FEKETE Miklós: Gazdasági figyelő. Nyugat, 1916. 23. szám
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00211/06458.htm> (letöltve 2012. március 18.)

FELEKY László (1917): A közszükségleti cikkek forgalombahozataláról szóló (lánckereskedelmi) rendelet ismertetése, Radó Izor Nyomdai műintézete, Budapest

FELLNER Frigyes (1916): Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

GALÁNTAI József (1988): Az első világháború, Gondolat, Budapest

GALÁNTAI József (2001): Magyarország az első világháborúban, Korona Kiadó, Budapest

GARAMI Erika (2007): Pénztörténet, Tas-11 Kft., Budapest

HANTOS Elemér (1914): A Monarchia pénzügyi harckészültsége, mozgósítása és hadviselése, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest

HANTOS Elemér (1915): A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai, Benkő Gyula cs. és kir. Udvari könyvkereskedés, Budapest

KAPOSI Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000, Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs

KOMLOS, John (1990): Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac, Maecenas Könyvkiadó, s.l.

KÓSA Miklós (1917): A pénz háborúja, Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest

MANKIW, N. Gregory (2005): Makroökonómia, Osiris Kiadó, Budapest

PACH Zsigmond Pál (1955): Magyar gazdaságtörténet 1900-1918, Felsőoktatási jegyzetellátó vállalat, Budapest

POGÁNY Ágnes (2002): A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig, In: Történelmi Szemle 2002 1-2. szám

POPOVICS Sándor (1926): A pénz sorsa a háborúban, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

- RÁDÓCZY Gyula** (1984): A legújabb kori magyar pénzek (1892-1981), Corvina Kiadó, Budapest
- ROBERTS, Martin** (1992): Európa története 1789-1914, Akadémiai Kiadó, Budapest
- ROBERTS, Martin** (1992): Európa története 1914-1973, Akadémiai Kiadó, Budapest
- SMOLKA János** (1918): Az átmeneti gazdaság problémái, Róvó Aladár nyomdai műintézete, Budapest
- SZENDE Gyula** (1917): A háború költségei és a valuta, Pesti könyvnyomda részvénytársaság, Budapest
- TAYLOR, A.J.P.** (2003): A Habsburg Monarchia 1809-1918, Scolar Kiadó, Budapest
- TELESZKY János** (1927): A Magyar állam pénzügyei a háború alatt, Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest
- TÓTH Árpád** (2002): A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon, [s.n.], Szeged
- VERMES Gábor** (2001): Tisza István, Osiris Kiadó, Budapest
- WEKERLE Sándor** (1915): A háború gazdasági következményei, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest

EGYÉB DOKUMENTUMOK

- A Magyar Nemzeti Bank története I.: Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816-1924* (1993), Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Az első világháború* (2009), Osiris kiadó, Budapest
- Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig* (2003), Aula Kiadó, Budapest

JOGSZABÁLYOK

1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről
1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról
1914. évi XLVI. törvénycikk a hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről
1914. évi XLVIII. Törvénycikk a külkereskedelmi és külforgalmi viszonyok ideiglenes rendezéséről szóló 1914. évi II. tc. hatályának meghosszabbításáról és kiegészítéséről
1916. évi XXVI. törvénycikk a jövedelemadónak részleges életbeléptetéséről
1916. évi XXIX. törvénycikk a hadi nyereségadóról
1916. évi XXXII. törvénycikk a vagyonadóról
1917. évi XVI. törvénycikk a cukoradó emeléséről
1918. évi II. törvénycikk az Osztrák-magyar bank által fizetendő hadi nyereségadóról és az Osztrák-magyar banknál rendkívüli tartalékok létesítéséről

Mellékletek

1. melléklet: Bankjegyforgalom a világháború alatt (ezer K)

		Bankjegyforgalom			Bankjegyforgalom
1914.	július 25.	2 194 419	1916.	szeptember 30.	9 800 990
	július 31.	3 061 925		október 31.	10 426 903
	augusztus 31.	3 850 327		november 30.	10 805 530
	szeptember 30.	4 469 435		december 31.	10 888 619
	október 31.	4 827 402	1917.	január 31.	10 886 850
	november 30.	4 930 201		február 28.	11 150 474
	december 31.	5 136 694		március 31.	11 609 169
1915.	január 31.	5 158 947		április 30.	11 921 655
	február 28.	5 246 319		május 31.	12 107 800
	március 31.	5 537 862		június 30.	12 688 955
	április 30.	5 907 937		július 31.	13 255 920
	május 31.	6 026 838		augusztus 31.	14 392 465
	június 30.	6 385 419		szeptember 30.	15 463 222
	július 31.	6 400 530		október 31.	16 825 711
	augusztus 31.	6 571 621		november 30.	17 722 001
	szeptember 30.	6 859 875		december 31.	18 439 695
	október 31.	7 109 008	1918.	január 31.	18 541 116
	november 30.	6 961 134		február 28.	19 013 262
	december 31.	7 162 355		március 31.	20 095 552
1916.	január 31.	7 254 598		április 30.	21 445 625
	február 28.	7 378 921		május 31.	22 559 518
	március 31.	7 599 425		június 30.	23 873 037
	április 30.	7 942 731		július 31.	25 365 591
	május 31.	7 884 870		augusztus 31.	26 990 451
	június 30.	8 265 216		szeptember 30.	28 646 034
	július 31.	8 618 370		október 26.	30 679 675
	augusztus 31.	9 091 889		október 31.	31 483 231

Forrás: Popovics 1926. II. táblázat